

D. and R. Whitehouse, *ARCHAEOLOGICAL ATLAS OF THE WORLD*, wyd. Thames and Hudson, London 1975, ss. 272.

W serii „The World of Archaeology”, której głównym redaktorem jest Glyn Daniel, wydawnictwo „Thames and Hudson” opublikowało ostatnio podręczny atlas archeologiczny świata. Daje on przede wszystkim zestawienie dużej liczby stanowisk archeologicznych i garść informacji faktycznych, począwszy od znalezisk szczątków kostnych praeandertalskich istot człowiekowatych, a kończąc na prehistorii Eskimosów.

Objętościowo atlas jest obszerny. Składa się z ośmiu rozdziałów obejmujących różnorodne mapy (łącznie 135 stron) oraz części zawierającej wstęp, krótkie objaśniające teksty do map i bibliografię (w sumie 120 stron). Do tego dochodzi indeks, zawierający prawie 4500 nazw geograficznych z współrzędnymi siatki skorowidzowej. Odpowiedzialność za wykonanie 103 map przyjęli na siebie John Woodcock i Shalom Schotten. Wstęp, teksty do map, bibliografia i skorowidz nazw firmowane są przez autorów wymienionych w tytule pracy.

Mapy są kolorowe, przeważnie wykonane metodą powierzchniową, kombinowaną z sygnaturami. Druk jest staranny. W mapach użyto podziałek liniowych, podzielonych na jednostki miar typu angielskiego (mile statutowe) i metrycznego (kilometry). Projekcji nigdzie nie nazwano. Z wyjątkiem trzech schematycznych map Starego Świata bez skali (s. 17, 19 i 23), na których przedstawiana treść jest silnie wyselekcjonowana, a rysunek mapy bardzo uproszczony, większość map głównych i wycinków (kartony) należy pod względem stopnia generalizacji treści i skali do map uproszczonych, małoskalowych (powyżej 1:1 000 000). Są to mapy ilustracyjne, pokazujące na bardzo ogólnym podkładzie zarysów kontynentów i ich części, krajów (państw i regionów wewnątrz krajów niektóre elementy środowiska geograficznego (rzeźba terenu, wysokości, głębokości) oraz najważniejsze i najtypowsze dla danej epoki czy okresu prądziejowego rodzaje stanowisk archeologicznych, jak: osiedla typu wiejskiego i miejskiego, cmentarze, obiekty kultu religijnego, schroniska skalne, malowidła jaskiniowe i ryty naskalne, skarby i depozyty wotywno, miejsca wydobywania i przeróbki surowców mineralnych i inne jeszcze obiekty antropogeniczne. Rzeźbę terenu przedstawiono za pomocą kolorów hipsometrycznych bez użycia poziomic. Barwy hipsometryczne stosowane na mapach są następujące: brązowa ochra dla obszarów do wysokości ok. 200, 300, 325, 500, 975, 1000, 1500, 1625 i 2000 m, a dla obszarów położonych powyżej 3000 m — umbra. Batymetrię oznaczono kolorem brązowym od jasnych do ciemnych odcieni, przy cięciach 200 i 1000 m. Rozróżnienie rodzajów stanowisk archeologicznych jest wyrażane na mapach przez znaki punktowe (sygnatury geometryczne w postaci figury krzyża, koła, trójkąta i prostokąta), zróżnicowane graficznie za pomocą desenia lub waloru. Położenie stanowiska jest wyrażane na mapach przez figurę (znak punktowy) i opis (nazwa miejscowości, w której obrębie mieści się dane stanowisko). Nigdzie nie podano, jak należy rozumieć element lokalizacyjny figury. Zasada, że elementem lokalizacyjnym figury o poziomej podstawie powinien być

lewy dolny narożnik, a elementem lokalizacyjnym koła — środek koła, nie jest tu konsekwentnie stosowana. Nawiasem zaznaczmy rzadko spotykane na mapach oznaczenie obszaru występowania pewnych zjawisk metodą zasięgów (arealów), nieraz prostym sposobem przez wprowadzenie konturu (linii), odpowiadającego granicom tego obszaru, nieraz też przez wykonanie na mapie znaku powierzchniowego w postaci plamy (desenia) bez linii konturu.

Teksty objaśniające do map, o objętości od 0,5 do 2 stron, podają w sposób syntetyczny, ale dostatecznie szczegółowy, archeologiczne, a nieraz także i historyczne wiadomości o występowaniu i rozpowszechnieniu stwierdzanych zjawisk w danej epoce lub okresie prądziejowym. Zjawisko najbardziej charakterystyczne dla danej epoki lub okresu, które warunkowało jeśli nie wszystkie inne, to przynajmniej znaczną liczbę pozostałych zjawisk, omówione zostało nieco szerzej. Do każdego tekstu objaśniającego na końcu załączona jest krótka bibliografia. Uwzględniono w niej pozycje wydane przeważnie po 1945 r., głównie w języku angielskim, a także niemieckim, francuskim, włoskim i hiszpańskim. Archeologa polskiego zainteresuje niewątpliwie sprawa, które z prac polskich zostały tu wykazane. Niestety, poza referatami, pomieszczonymi w zbiorze „The Mesolithic in Europe”¹, jest to tylko jedna książka Konrada Jażdżewskiego². Nawiasem zaznaczę, że liczba i różnorodność uwzględnionych w tej bibliografii pozycji czechosłowackiej, radzieckiej, rumuńskiej i węgierskiej literatury przedmiotu — też jest bardzo skromna (razem 10 pozycji ogłoszonych w języku angielskim w latach 1961-1970).

Tematycznie atlas można podzielić na dwie części, z których pierwsza, obejmująca jeden rozdział (I: „Palaeolithic Sites in the Old World”, s. 14-49), przedstawia zagadnienia dotyczące przede wszystkim antropogenezy i narodzin kultury oraz pierwotnego osadnictwa w plejstoceńskiej epoce pradziejów Starego Świata. Część druga, na którą składa się sześć rozdziałów (II: „Africa”, s. 50-59; III: „Western Asia”, s. 60-87; IV: „The Mediterranean Basin”, s. 88-131; V: „Europe with Russia”, s. 132-185; VI: „South and East Asia, Australasia and the Pacific”, s. 186-211;

¹ *The Mesolithic in Europe*, S. K. Kozłowski red., Warszawa 1973.

² K. Jażdżewski, *Poland*, London 1965. Sądzę, że należałoby rozszerzyć ten wykaz i dodać chociażby tak podstawowe prace, jak np.: W. Chmielewski, *Civilisation de Jerzmanowice*, Warszawa 1961, czy też: *The Neolithic in Poland*, T. Wiślański red., Wrocław—Warszawa—Kraków 1970. Niejedno uzupełnienie znalazłoby się także w artykułach opublikowanych w języku angielskim, francuskim i niemieckim w czasopiśmie „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 1: 1958 - 15: 1975 oraz „Archeologia Polona”, t. 1: 1958 - 17: 1976, jak też w wydawnictwie publikowanym w języku francuskim „Inventaria Archaeologica. Corpus des Ensembles Archéologiques”, Pologne, Łódź—Warszawa. Z punktu widzenia informacji o stanowiskach archeologicznych w Polsce badanych w latach 1944-1964 ważne jest opracowanie: I. Górska, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymanski, *Badania archeologiczne w Polsce w latach 1944-1964* (Recherches Archéologiques en Pologne de 1944 à 1964), Wrocław—Warszawa—Kraków 1965. Zestawienia stanowisk archeologicznych badanych w Polsce w latach 1966-1975 podawane są systematycznie w dziale zatytułowanym „Przegląd najnowszych badań terenowych” (Survey of recent field Reserch), który prowadzi czasopismo „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 19: 1967 - 25: 1973 oraz t. 27: 1975 - 28: 1976. Warto tu zaszygnalizować bodaj próbę syntetycznego ujęcia zagadnień dotyczących paleolitu i mezolitu w Polsce, którą ostatnio dali wraz z zestawieniem odnośnych stanowisk archeologicznych i nowszą bibliografią: W. Chmielewski, R. Schild, H. Więckowska, *Paleolit i mezolit*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. I, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975.

VII: „The Americas”, s. 212-236), poświęcona jest zagadnieniom dotyczącym dziejów społeczeństw na niższych szczeblach rozwojowych ze szczególnym uwzględnieniem społeczeństw trybalnych, społeczeństw i państw o ustroju niewolniczym i społeczeństw półfeudalnych, tak europejskiego kręgu kulturalnego, jak innych kręgów cywilizacyjnych, cywilizacji odległych, nieraz zaginionych. Właściwą problematykę atlasu poprzedza rozdział wprowadzający („Introduction”, s. 9-13) z objaśnieniem znaków map (s. 9) i zwięzłymi uwagami na temat prahistorii i metod określania wieku absolutnego zdarzeń i obiektów z czasów pozbawionych źródeł pisanych (s. 9-10), rozwoju archeologii (s. 10-11), człowieka przeszłości (s. 11-12), konstrukcji modeli, podejmowanych przez prahistoryków i dla prahistorycznych badań (s. 12) oraz archeologicznych badań terenowych (s. 13).

W pierwszej części atlasu dużo miejsca poświęcono sprawie rozmieszczenia i wieku znalezisk szczątków kostnych praneandertalskich istot człowiekowatych i człowieka neandertalskiego w różnych częściach Starego Świata, a zwłaszcza znalezisk szczątków kostnych form wczesnoludzkich w Afryce (w załączonej na s. 21 mapie Afryki zademonstrowano również obszar występowania form, ujmowanych wspólną nazwą podrodziny Australopithecinae). Przedstawiono rozmieszczenie ściennej sztuki i drobnej rzeźby paleolitycznej ze szczególnym uwzględnieniem figurek kobiet (tzw. Venus) z terenów Europy. Zwrócono wreszcie uwagę na zaczynającą się wraz z początkami okresu klimatu postglacjalnego nierównoległość rozwoju osadnictwa i gospodarki poszczególnych regionów Europy. Obiekty (stanowiska) archeologiczne z ziem objętych dzisiejszymi granicami państwa polskiego uwzględniono tu w bardzo skromnym wyborze na pięciu mapach, z których cztery dotyczą rozmieszczenia w różnych częściach Europy stanowisk odnoszonych do okresu pomiędzy interglacjałem Holstein i Eemian (s. 32-33), do środkowego paleolitu (s. 34-35), do górnego paleolitu (s. 38-39) i do okresu klimatu postglacjalnego (s. 48-49), piąta natomiast daje ilustrację problematyki przestrzennej związanej ze sztuką górnego paleolitu (s. 42-43).

W drugiej części atlasu zwrócono wielokrotnie uwagę na zmiany jakie zachodziły w podstawach rolniczego zagospodarowania niektórych (bynajmniej nie wszystkich) obszarów Starego i Nowego Świata w neolicie i epoce metali (miedzi, brązu i żelaza). Zwrócono uwagę również na ciekawe i niezwykle interesujące zjawisko kształtowania się rejonizacji produkcji, a zwłaszcza regionalnej specjalizacji pewnych regionów w produkcji górniczej (np. region Krzemionek) oraz hutniczej (ale nie wspomniano nic o tzw. hutnictwie świętokrzyskim, mającym bogatą literaturę i to nie tylko w języku polskim), a także na zjawisko nasilania się urbanizacji w różnych obszarach Starego i Nowego Świata. Zestawiono poglądy na tzw. „rewolucję neolityczną” i „rewolucję miejską”. Omówiono nieco szerzej wczesne cywilizacje w dolinie Nilu, Tygrysu i Eufratu, w basenie Morza Śródziemnego, w Chinach, w Mezoameryce i Ameryce Południowej. Wiadomości z zakresu historii politycznej, historii techniki i kultury materialnej, archeologii jednostek etnicznych, archeologii sztuki i religii nie są całkowicie pominięte, chociaż ograniczono je do pewnego minimum. Stanowiska (obiekty) archeologiczne z obecnego terenu państwa polskiego uwzględniono tutaj, podobnie jak w części pierwszej, w dość skromnym wyborze w dziesięciu mapach zawartych w rozdziale „Europa z Rosją”. Pierwsza z tych map, dotycząca rozpowszechniania się rolnictwa w Europie (s. 134-135), opracowana jest prawie wyłącznie jako obraz rozmieszczenia obiektów (stanowisk) z datami uzyskanymi metodą radioaktywnego węgla, przy czym wzięte są pod uwagę najświeższe dane (np. stanowisko w miejscowości Strzelce oznaczone zostało już jako obiekt z datą C_{14} skorygowaną). Cztery następne mapy przedstawiają zagadnienia dotyczące przede wszystkim osadnictwa w różnych obszarach Europy i zawierają: rozmieszczenie stanowisk tzw. kultur naddunajskich (s. 138-139), rozmieszczenie neolitycznych stanowisk w Europie Północnej (s. 144), rozmieszczenie

zabytków megalitycznych z uwzględnieniem obszarów ich występowania w Europie (s. 149) oraz rozmieszczenie najważniejszych i najtypowszych stanowisk tzw. kultury pucharów dzwonowatych, kultury toporów bojowych i kultury amfor kulistych z uwzględnieniem obszarów występowania głównych grup tzw. kultury pucharów dzwonowatych, kultury ceramiki sznurowej i kultury amfor kulistych (s. 159). Dalsze cztery mapy przedstawiają zagadnienia dotyczące również osadnictwa w różnych obszarach Europy i dają: rozmieszczenie stanowisk wczesnej i środkowej epoki brązu w Europie środkowej (s. 163), rozmieszczenie stanowisk epoki brązu w Europie Północnej (s. 168), rozmieszczenie cmentarzysk popielnicowych w Europie środkowej (s. 171) oraz rozmieszczenie stanowisk epoki żelaza w Europie Północnej (s. 181).

Większość spraw przedstawiona jest w atlasie bez zarzutu, tak od strony merytorycznej, jak i pod względem rozwiązania graficznego. Wypada podkreślić, że wydawnictwo dołożyło starań, aby kompozycja plastyczna (graficzna) map — mam tu na myśli jakość reprodukcji, dobór kolorów, deseni, kształtów i intensywności oznaczeń, dobór krojów i wielkości liter do opisu map — zaprezentowała się jak najlepiej.

Można oczywiście znaleźć pewne luki i niedokładności. Poza wspomnianymi wyżej brakami, z widocznych uchybień wymieniłem należy jeszcze rozbieżności w lokalizacji miejscowości (i stanowiska) Jordanów (por. mapę na s. 138-139 i mapę na s. 144) oraz Strzelce (por. mapę na s. 134-135 i mapę na s. 159), jak też mylne zlokalizowanie miejscowości (i stanowiska) Złotniki oraz Gródek Nadbużny (na mapie stanowisk kultur naddunajskich, s. 138-139). Ponadto na mapie na s. 144 znajdujemy „Janisewek”; miejscowość o tej nazwie nie figuruje w „Spisie miejscowości PRL”, wyd. w 1967 r. Niedopatrzenie korektora zapewne sprawiło, że na mapie na s. 163 znajdujemy „Wąsosz”, a na mapie na s. 168 — „Wasosz”.

Dużą niedogodność sprawia rozbitcie obszarów niektórych państw na części, których trzeba szukać na różnych mapach; tak postąpiono również w odniesieniu do Polski, gdzie regiony zachodnie i środkowe są odcięte drogą tendencyjnego przesunięcia głównej treści mapy ku jej zachodniej krawędzi (s. 144, 149, 159, 163, 168, 171). Niewygodę tej redakcja atlasu nie starała się złagodzić nawet odnośnikami w ramach map.

Polityczne zabarwienie ma nomenklatura, uwzględniająca niemieckie nazwy miejscowości na ziemiach, które należą do Polski. Co najmniej dziwi stosowanie obecnie nazw: Danzig, Langenhagen, Taubendorf, Zeippern, Succase, Bucholz, Hitzdorf, Beitzsch, Lupow, Hartlib, zamiast (kolejno): Gdańsk, Długie, Gołębiewo, Bartodzieje, Suchacz, Buczek, Objezierze, Biecz, Łupawa, Wrocław-Partynice.

Leszek Gajewski

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]